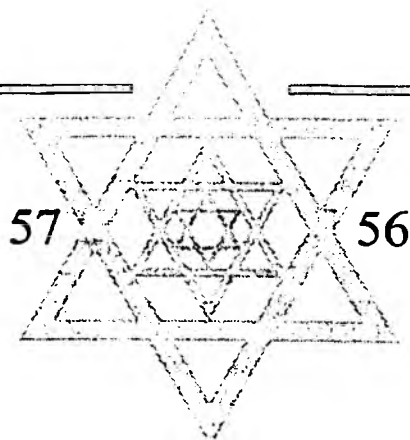

**REVITALIZACIJA
MALIH
JEVREJSKIH
OPŠTINA
U SRBIJI**

**REVITALIZATION
OF SMALL
JEWISH
COMMUNITIES
IN SERBIA**

PINKAS 1

Tema: Opšta istorija Jevreja

JEVREJI, GRČI, RIMLJANI

prof. PETER SCHÄFER

JEWS, GREEKS, ROMANS

SAVEZ JEVREJSKIH OPŠTINA JUGOSLAVIJE
BEOGRAD

januar 1996. godine

UVODNA NAPOMENA

Razrađujući projekat „Revitalizacija malih jevrejskih opština u Srbiji“ došli smo na ideju da članovima jevrejske zajednice, pre svega u malim opštinama, ponudimo nekoliko desetina kratkih, interesantnih tekstova sa jevrejskom tematikom, pogodnih za čitanje, ali i za organizovanje razgovora u opštinama. U arhivi Saveza pronašli smo pripremljene tekstove iz perioda 1976 – 1986. godine, a preuzeli smo obavezu da pripremimo i nove.

Komisija za kulturu i obrazovanje Saveza i Odbor projekta će narednih meseci odštampati tekstove u sveskama (pinkasima) o temama iz jevrejske istorije (opšte i jugoslovenske), iz umetnosti i nauke, o problemima holokausta, antisemitizma, jevrejskog identiteta i sl...

Urednici

PINKAS 1

NAZIV:

Jevreji, Grci i Rimljani

AUTOR:

Prof. dr Peter Schäfer

IZDAVAČ:

Savez jevrejskih opština Jugoslavije

UREDNICI:

Simha Kabiljo i Miša David

LEKTOR:

Danica Branković

KOMPJUTERSKA PRIPREMA: **Damir Plovanić**

ŠTAMPA:

Štamparija Đorđević

TIRAŽ: 300 primeraka

Januar 1996. godine, Beograd

JEVREJI, GRCI, RIMLJANI

(Iz knjige *Geschichte der Juden von der biblischen Zeit bis zur Gegenwart*)

Sam naslov tačno označava politički, kulturni i privredni prostor u kojem se odigrava epoha istorije Jevreja o kojoj je u ovom prilogu reč. To je vreme posle povratka Jevreja iz vavilonskog izgnanstva, pri kraju persijske vladavine nad Palestinom. Središte jevrejstva je ponovo mala provincija Judeja sa glavnim gradom Jerusalimom, kojom upravlja tanak sloj sveštenečke aristokratije. Njen partner, a na širokom koloseku i njen protivnik – jeste gotovo svetska kultura helenizma, koju su u prvom veku pre n.e. preuzeli Rimljani i dalje širili. Vremenski period zajedničke istorije Jevreja sa Grcima i Rimljanima traje skoro hiljadu godina – od oko 300. godine pre n.e. do 600. godine n.e., tj. do početka arapskog osvajanja Palestine i uvođenja političke i kulturne dominacije islama.

I

Kako da se što tačnije nazove jevrejstvo ove epohe, snažno obeležene susretom sa Grcima i Rimljanima? Za ranije epohe postoje nazivi: „biblijsko jevrejstvo“, „jevrejstvo u izgnanstvu“ i „posle izgnanstva“, ali su stručnjaci u neprilici kada treba naći jezgrovit i prikladan naziv za ovu epohu. Moglo bi da se govori o „postbiblijskom jevrejstvu“, ali taj naziv u suštini važi za čitavo jevrejstvo do današnjeg dana; ili pak o „antičkom jevrejstvu“, ali to nije dovoljno konkretno ni jasno. Problem je značajan i ne sme se svesti na igru reči, za koju su izvesni specijalisti zainteresovani. Hrišćanska teologija je za tu epohu, od kraja izgnanstva do pojave hrišćanstva, pronašla pojam „kasno jevrejstvo“ (ali to u stvari važi i za jevrejstvo posle pojave hrišćanstva). Ovaj pojam u suštini ukazuje na to da, u poređenju sa nekadašnjim i neponovljivim vrhuncem biblijskog vremena, ovo „postbiblijsko jevrejstvo“ predstavlja razvoj na sporednom koloseku, drugorazrednog značaja, podložno, kako stranim uticajima, tako i krutom pridržavanju zakona jevrejstva u procesu degeneracije. Prema osnovnoj istorijskoj koncepciji nemalog broja hrišćanskih teologa sve do danas, tek se hrišćanstvo neposredno nadovezuje na biblijsko vreme i upotpunjuje ga, a pri tom se preskače međuvreme „pogrešnog razvoja“. To predstavlja konstrukciju istorije, zacemento na štetu jevrejstva, ali ta konstrukcija na kraju krajeva čini medvedu uslugu i onome što leži na srcu hrišćanskoj teologiji. Stručnjaci koji se naučno bave jevrejstvom su stoga, kao protivtezu pojmu „kasno jevrejstvo“, primenili termin „rano jevrejstvo“ za epohu od povratka iz izgnanstva do prvog judejsko-rimskog rata 70. godine. Izraz „rano jevrejstvo“ uzet je zato što se jevrejstvo tada konstituisalo kao kulturna, društvena i politička veličina, od bitnog značaja za dalji razvoj. Prednost termina „rano jevrejstvo“ prvenstveno je u tome što se prati tok jevrejske istorije i, nasuprot hrišćansko-teološkim prigovorima, ističe legitimnost i kontinuitet istorije jevrejstva, koja se ne svodi na to da u najboljem slučaju predstavlja doprinos, a u najgorem trenutku pozadinu za mlado hrišćanstvo. Za doba od 70. godine n.e. do arapskog osvajanja Palestine najprikladniji je termin „rabinsko“ ili „talmudsko“ jevrejstvo – rabinsko po rabinima, duhovnim vođama te epohe, a talmudsko po Talmudu, njihovom glavnom literarnom delu.

II

Palestina je početkom helenističke ere bila sve drugo pre nego privredna i kulturna celina. Vladajuća sila pre osvajanja Aleksandra Velikog bili su Persijanci, to istočnjačko carstvo, koje je tada već davno preživelo vrhunac svoje moći. Zapadne oblasti tog persijskog

carstva, a pre svega morske luke, već su dugo bile orijentisane prema Grčkoj i izložene grčkom uticaju u oblasti privrede, kulture, pa i u vojnom pogledu, s obzirom na to da su grčki najamnici već poodavno igrali odlučujuću ulogu na Orijentu. Brojne arheološke iskopine u Palestini dokazuju da su u tim oblastima bila raširena grčka umetnička dela, novac i grčka keramika, pa i da su čitavi gradovi, pre svega oni na obali, imali u izvesnoj meri grčko obeležje još pre no što je te krajeve osvojio Aleksandar Makednoski.

Ipak je novo poglavlje u istoriji Bliskog istoka, a time i judejske Palestine, otvorio pobeonosni pohod mladog Aleksandra, započet slavnom bitkom kod Isosa (333. godine pre Hrista). Taj Orijent, koji je pre toga poznao Grke pretežno kao trgovce i umetnike, upoznao je sada njih, tj. njima srodne po poreklu Makedonce, kao grube, čak i brutalne zavojevače. Za kratko vreme Aleksandar je osvojio priobalnu Palestinu, pokorio Egipat i odande krenuo – opet preko Palestine – na Mesopotamiju, da konačno pobedi veliko persijsko carstvo i stigne do Indije. Mala jevrejska provincija zvana pod Persijancima Jehud bila je za Aleksandra potpuno nevažna i sigurno nije pružala otpor grčkim osvajačkim trupama. Jevrejski podaci o tome kako je Aleksandar posetio Jerusalim spadaju u legende. Vrlo je verovatno da promena političke vladavine koja je sa Persijanaca prešla na Grke nije u jevrejskoj provinciji izazvala bitne promene. Aleksandar se zadovoljio time što je prvosveštenik, kao predstavnik jevrejskog naroda, priznao grčku vrhovnu vlast, dok je, po svoj prilici, ostavio netaknutu organizacionu strukturu Judeje, sa prvosveštenikom i Savetom najstarijih na čelu naroda. Što on nije naročito lepo prikazan u jevrejskoj pisanoj istoriji, razlog je u pogledu na njega iz perspektive kasnijih zbivanja. Tako se on u Danijelovoj knjizi (Dan. 11,3) doduše naziva „junakim kraljem“, ali se „četvrto carstvo“, grčko-makedonsko, koje je on stvorio opisuje kao inkarnacija zla: „Zatim ugledah u utvarama noćnim četvrtu zver, jezivu, strašnu i vrlo jaku; imadaše snažne gvozdene zube i šape od tući; proždirla je, mrvila, a ostatak izgazila nogama“. (Dan. 7,7).

A i prva knjiga Makabejaca počinje priču izričito jasnom karakterizacijom Aleksandra: „Mnoge je ratove vodio, mnoge tvrđave osvojio, kraljeve pogubio, stigao do kraja sveta i mnoštvo naroda opljačkao. A kada se svet pred njime umirio, postao je ohol i srce mu se uznelo.“ (1. Mak. 1,1-4).

Kada je Aleksandar Veliki umro u Vavilonu 323. godine pre n.e. na vrhuncu svojih vojničkih uspeha, nastala je između njegovih generala borba oko nasleđa. I o Aleksandrovim sledbenicima nema ničeg laskavog sa jevrejskog gledišta u Prvoj knjizi Makabejaca, nego se samo sasvim kratko saopštava: „Aleksandar je umro posle 12-godišnje vladavine, a onda su zavladale njegove sluge, svako u svojoj oblasti. Posle njegove smrti oni su stavili krune na glave, a posle njih nosili su ih mnogo godina i njihovi potomci, koji su učinili mnogo zla na zemlji.“ (1. Mak 1,7-9). Palestina, koja je svojim isturenim položajem od davnina bila meta dveju velikih centara kulture – Sirije – Mesopotamije na severu i Egipta na jugu – dospela je u središte interesa ovih rivala. Naslednici Aleksandrovi – Seleukidi na severu, a Ptolomeji na jugu – ispoljavali su prema Palestini (naročito prema morskim lukama, čije je posedovanje obezbeđivalo kontrolu najvažnijih trgovinskih puteva) isti interes kao što su ga u biblijsko vreme imali vavilonski kraljevi i faraoni Egipta. U toku prvih stotinu godina dominirali su Ptolomeji koji su doneli Palestini vreme relativnog mira i privrednog poleta.

Izgleda da je nove privredne mogućnosti naročito dobro koristila porodica jevrejskog lokalnog kneza Tobija, poreklom iz istočnog Jordana (po pravilu se događa da u novoj dobrobiti pre svega učestvuje gornji sloj stanovništva, dok se siromašno poljoprivredno stanovništvo još jače eksploatiše nego ranije). Među takozvanim Zenonovim spisima, u arhivu Ptolomejaca, koji su otkriveni 1915. godine, nalaze se i dva pisma tog Tobije upućena Apoloniju, ptolomejskom ministru privrede i finansija, u kojim ovaj najavljuje svoje poklone Apoloniju i samome kralju. Izgleda, dakle, da je između ovog jevrejskog lokalnog kneza i njegovog egipatskog gospodara postojala živa prepiska; stvarno je značajan faktor jevrejske politike bio proptolomejski stav porodice Tobija, zasnovan na zajedničkim trgovačkim interesima toga vremena. Grčki uticaj na Palestinu tog vremena može se oceniti i po tome što je za svoju prepisku Tobija prirodno držao grčkog pisara, kao i da su najamnici u njegovom gradu bili Jevreji i Makedonci.

Još veći politički uspeh postigao je Tobijev sin Josef, koji je bio i nećak tadašnjeg prvosveštenika Onije II. Obećavši dvostruki iznos poreza, pribavio je za sebe kod egipatskog kra-

lja položaj „glavnog zakupca poreza“ za celu provinciju, kao i komandu nad 2.000 vojnika radi podrške u ubiranju poreza. Ovaj zadatak je obavljao pune 22 godine, temeljno koristeći silu kojom je raspolagao za izrabljivanje naroda. Ne samo što je prikupio iznos obećanog poreza, nego je – prema opreznom kazivanju istoričara Josifa Flavija – obezbedio i „znatan dobitak koji je upotrebio za učvršćivanje svoje moći, smatrajući mudrim i poželjnim da svojim bogatstvom osigura sebi sreću“ (Ant. XII/184). Mnogo bliže istorijskoj istini od kazivanja Josifovog su reči savremene biblijske Knjige propovednika o osudi izrabljivačke politike, ne samo Ptolomejaca, nego i porodice Tobija: „Ako vidiš nepravdu, bezakonje i tlačenje siromašnih u provinciji, ne čudi se tome, jer svako ko se uzdigao podržava sebi ravnog, a iznad njih su još viši (po položaju ili moći)“ – (Prop. 5.7-8).

III

Posle jednog stoleća – tačno godine 200. pre n.e. – okončana je vladavina Ptolomejaca nad Palestinom, kojom su zavladao rivali Ptolomejaca – Seleukidi. Izgleda da su Jevreji dobrovoljno prihvatili nove vladaoce, nadajući se – kao pri svakoj promeni vlasti – poboljšanju svog položaja. Novi vladar im je isprva i učinio izvesne ustupke, kao, između ostalog, poreske olakšice, a pre svega dozvolu da „žive po zakonima svojih otaca“ – kako doslovce piše u jednom spisu Josifa Flavija (Ant. XII/138-44). To je značilo priznavanje Tore (dakle pet knjiga Mojsijevih) kao državnog zakona i time obezbeđivanje unutrašnje autonomije – kako je ranije bilo pod Persijancima i pod Aleksandrom Velikim, ali ne i pod Ptolomejcima.

Sudbina Judeje pod Seleukidima je u znaku borbe oko vlasti između dve suparničke porodice: porodice prvosvešteničke dinastije Onijada (koja je zvanično stajala na čelu judejske provincije) i porodice Tobijada (potomaka već pomenutog Tobije). Obe porodice su shvatile nastalo doba, i na vreme se preokrenule prema Seleukidima – Tobijadi doduše s nešto malo više oklevanja nego prvosveštenici, ali zato ubrzo još beskompromisnije. Tobijadi su postali neka vrsta progrčke „helenističke stranke“, za razliku i suprotno od konzervativnijih i Tori vernih prvosveštenika. Unutrašnja borba za vlast se zaoštrila kada je ne seleukidski presto 175. godine pre n.e. stupio Antioh IV Epifan. Tobijadi su iskoristili smutnje pri promeni na prestolu i obećali veće poreze novom kralju pod uslovom da za prvosveštenika imenuje Jazona, brata prvosveštenika Onije III, koji je njima bio po čudi. Pošto mu položaj na prestolu još nije bio učvršćen, Antioh je ovu molbu uslišio, utoliko pre što je za njega bilo sasvim normalno da deli položaje za novac. Za jerusalimske krugove Jevreja vernih zakonu otaca – a to znači i za većinu jevrejskog stanovništva – imenovanje Jazona za prvosveštenika doživotno značilo je nasilje države nad autonomijom jevrejskog grada-države.

Sa Jazonom je vlast u Jerusalimu preuzeo ne samo zastupnik Tobijada, nego istovremeno i vođa takozvane helenističke reformističke stranke. Glavni cilj njihove reforme – koja je poticala od vladajućeg sloja u Jerusalimu, dok od većine, pretežno siromašnog, stanovništva nije bila prihvaćena – bila je reforma ustava u smislu stvaranja helenističkog polisa, što znači stvaranje grada-države po grčkom uzoru. Antioh IV je odobrio pretvaranje Jerusallima u polis sa svime što on podrazumeva, pre svega podizanje gimnazijuma (vežbališta). Vežbalište je sagrađeno u blizini Hrama, pa su i sveštenici morali prisustvovati takmičenjima koja su se tu odigravala, čak i u vreme kada je trebalo vršiti obred na oltaru. Jevrejskom zakonu odani krugovi užasavali su se nad grčkim običajima da borilačke veštine mladići izvode nagl, zbog čega su se mnogi obrezani momci podvrgavali operaciji epispasmosa. Zgranjavala ih je i činjenica što se čak ni u Jerusalimu sportska takmičenja nisu mogla odvajati od kulta Herakla i Hermesa, zaštitnika gimnazijuma. Konačno je pretvaranje Jerusallima u grčki polis stavilo van snage i Toru kao osnovni zakon i dovelo do potpunog odstupanja od jevrejske verske države oko Hrama, kakva je postojala vekovima.

Događaji su se i dalje zaoštravali kada je stranci Tobijada uspelo da obore Jazona, koji je za njih bio suviše umeren i da kod kralja izdejstvuju postavljanje novog prvosveštenika. Taj novi prvosveštenik, Menelaj, nije bio u srodstvu sa dinastijom prvosveštenika, čime je bila prekinuta nasledna loza s pravom na taj položaj (Jazon je ipak bio brat prvosveštenika koji je imao pravo na taj položaj). Prvi put je na vlast dospelo neko sasvim sa strane, što je u očima pobožnih bio nečuven prestup.

Borba za vlast između ova dva suparnika, Jazona i Menelaja, kao i ustanak naroda Jerusallima, naterali su kralja da lično dođe u Jerusalim. On je napao grad i opljačkao Hram,

pri čemu mu je pomogao njegov štićenik, Menelaj lično. Dve godine kasnije razorio je zidine Jerusalimà i u centru grada podigao tvrđavu sa stalnom nejevrejskom posadom, koja se u Prvoj knjizi Makabejaca naziva „bezbožni narod, ljudi bez zakona.“ U istoj knjizi (1 Mak. 1,34 ff) stoji: „ Tu su držali oružje i namirnice, gomilali opljačkana jerusalimska blaga. Tvrđava je postala velika klopka, zaseda za svetinju, koban zloduh za Izrael.“

Poslednja i odlučujuća faza helenizatorskih nastojanja i vrhunac njenog razvoja dostignuti su kada je kralj objavio čuvene dekrete o zabrani slobodnog ispovedanja jevrejske vere (1. Mak. 1,44-50).

„Potom kralj posla po glasniciima pisma u Jerusalim i ostale gradove Judeje, naređujući da se moraju pridržavati običaja koji su zemlji bili strani, da se u svetilištu ne prinose žrtve paljenice, da se ne praznuju subote i praznici; trebalo je oskrnaviti svetilišta, a podići žrtvenike i hramove kumirima, žrtvovati svinje i druge nečiste životinje; sinove nisu više smeli obrezivati, a morali prihvatiti svašta nečisto i grozno, te tako zaboraviti svoj verski zakon i dići ruke od božjih zapovesti. A ko ne bude poslušao kraljevu naredbu, neka umre“.

Na velikom žrtvenom oltaru u jerusalimskom hramu podignut je paganski žrtvenik, a ceo hram posvećen je vrhovnom grčkom bogu Zevsu. U Prvoj knjizi Makabejaca naveden je čak i datum ovog nečuvenog događaja: 15. kislev godine 145. seleukidske ere – što odgovara tačno 6. decembru 167. godine pre n.e.

Do danas je ostalo sporno pitanje kako je do ovakve eskalacije događaja došlo. Ni antički istoričari nisu u tome saglasni. Dok paganski pisci uzdižu ovog kralja kao nosioca kulture i borca protiv praznovernog varvarstva Jevreja, dotle je on za jevrejske pisce istorije sušta personifikacija zla i religiozni hibrid. O njemu piše u biblijskoj knjizi Danielovoj (7,25): „ I govoriće protiv Višnjega i satiraće njegove svece. Pokušava da promeni i vreme i zakone. Ali oni su u njegovoj vlasti do određenog vremena, do dva vremenska roka i još pola vremena. A onda će sud pravde uzeti maha, odstraniće se njegova vlast i biće do kraja razorena i satrta.“

I u modernoj istoriografiji nalaze se dva različita mišljenja. Po jednim je progon potekao isključivo od Sirijaca i bio verskog karaktera u najužem smislu reči sa naglašenim ciljem da se istrebi jevrejska vera. Drugi pak smatraju ovaj progon posledicom prethodnih zbivanja među samim Jevrejima, neminovnim ishodom procesa helenizacije, koji su uvodili određeni jevrejski krugovi.

Kao što je čest slučaj sa suprotnim gledištima, i ovde je istina u sredini. Antioh IV sigurno nije bio prosto neki varvarski primitivan progonitelj jevrejske vere – jer u antičko doba su veoma tesno bile povezane religija i država – ali nije bio ni puko oruđe ekstremnih helenista u Jerusalimu, niti nekakav akter koji ne bi poznao pravila igre. Ne treba zaboraviti ni spoljnopoličku konstelaciju u kojoj je delovao Antioh kao helenistički moćnik. Jer, u međuvremenu su se na Bliskom istoku počeli javljati i Rimljani kao nova velika sila i doticali se granica Antiohove države. Otuda proizilazi da je kralj pokušao da svojim autoritetom iskoristi teren koji mu je preostajao kako bi dosledno sproveo u delo svoju predstavu o helenističkoj državi. Nesumnjivo mu je u tome izašla u susret helenistička stranka u Jerusalimu, tako da, i pored kraljeve inicijative, ipak nikada ne bi moglo doći do tolike eskalacije da jevrejski viši slojevi nisu aktivno pomagali kralju.

Antiohovi edikti su izazvali nepodnošljivu polarizaciju među Jevrejima. Prema relativno malobrojnoj manjini „helenista“, ali s vodećom političkom ulogom, stajala je većina naroda verna Tori, koja je čvrsto držala do nasleđenog „zakona otaca“ (kako u religioznom tako i u političkom smislu). Ove suprotnosti imale su i socijalni aspekt, jer su se helenisti pretežno regrutovali iz gornjih slojeva koji su dominirali u privredi, dok su „pobožnjaci“, verni Tori, poticali iz redova siromašnijeg stanovništva. Polarizacija je izazvala eksploziju kada je jedna grupa „pobožnih“ (hebrejski „Hasidim“) oko sveštenika Matatje i njegovih pet sinova krenula iz pasivnog u aktivan otpor protiv Seleukida spolja i protiv helenističke stranke u zemlji. Ovaj otpor, prvo kao gerilski rat, a potom kao otvoreni ustanak sa znatnom vojnom snagom na obema stranama, ušao je u istoriju kao „Makabejski ustanak“ („Makabi“ – čekić – bio je nadimak Jude, najstarijeg sina i po tome je zatim nazivana cela porodica).

S Makabejskim ustankom otpočeo je proces koji je postepeno vodio potpunom oslobodjenju od vladavine Seleukida. Naporedo sa sve jačim spoljopolitičkim pritiskom na državu Seleukida i na dinastičke raspre u toj zemlji, porodici Makabejaca je uspevalo da izvojuje pravo na versku i političku slobodu. Kako je zapisano, 14. decembra 164. godine pre n.e. mogao je Juda da obnovi legitimni obred u hramu; praznik osvećenja hrama – Hanuka – praznuje jevrejstvo otada do današnjeg dana. Judin brat Jonatan postao je prvosveštenik deset godina kasnije. Deset godina posle toga uspeo je treći sin Matatje Šimon da zauzme jerusalimsku tvrđavu, poslednje sirijsko uporište u Judeji. U Prvoj knjizi Makabejaca se Šimon slavi skoro mesijanskim tonovima kao spasitelj naroda i knez mira. Vrhunac je dostignut kada je odlukom jerusalimske narodne skupštine 140. godine pre n.e. porodici Makabejaca legitimno priznato nasledno pravo na položaj kneza, prvosveštenika i vojnog zapovednika, a Šimon prvi postavljen na taj položaj.

Već je u to vreme postala jasna dilema u kojoj se našao makabejski pokret. Prvobitno grupa zakonu vernih „pobožnih“ boraca protiv uticaja helenizma se sve više udaljavala od tih ciljeva, kako se razvijala vlastitom dinamikom i politički postajala sve aktivnija. Makabejci su se upuštali i u dalje osvajačke pohode preko granica judejskog jezgra i sklapali spoljopolitičke veze sa Rimom i Spartom. Kod njih se sve više usadivala i pomisao na osnivanje dinastije. Još za vreme Jonatana povukla se u pustinju ekstremna kumranska sekta – koja je tek u našem veku postala poznata, zahvaljujući pronađenim svicima u pećinama – jer više nije odobravala ciljeve Makabejaca. Već u drugoj generaciji je Šimonov sin Johanana Hirkan vladao bezmalo kao neki helenistički moćnik; činio je upravo ono protiv čega su se njegovi očevi borili. Tako je došlo do sukoba između prvobitnih ciljeva makabejskog pokreta i onoga što se iz njega izrodilo. Struja farizeja, proizišla iz nekadašnje stranke „pobožnih“, zahtevala je od Hirkana da siđe s položaja prvosveštenika i da se ograniči državna vlast. Hirkan je odbijao, raskinuo je s farizejima i okrenuo se sadukejima, staroj državotvornoj stranci svešteničkog plemstva, koje je radi svojih ekonomskih interesa bilo dosta spremno za kompromis na religioznom planu, o čemu je pružilo dokaza još i pre makabejskog ustanka pod helenistima.

Faktor od velikog značaja u daljoj istoriji bile su suprotnosti između vladajuće dinastije (kasnije su nazvani Hasmonejci), koja je sve više izvrtala prvobitne ideale makabejskog pokreta i „stranke“, farizeja, koja je imala snažan koren u narodu. Aristobul I, sin Johanana Hirkana, zvanično je uzeo kraljevsku titulu; njegov brat koji ga je nasledio, Aleksandar Janaj, prvi je od Hasmonejaca kovao vlastiti novac sa utisnutom kraljevskom titulom. Pošto farizejski „pobožni“ nisu više hteli da trpe „helenističku tiraniju“ Hasmonejaca, došlo je do otvorene pobune i do šestogodišnjeg građanskog rata. Aleksandar Janaj je tu pobunu ugušio brutalnim vojnim terorom i time u savremenju literaturi stekao naziv „gnevnog lava“, dok su mnogobrojni politički protivnici bili primorani da napuste zemlju dok je on vladao. Ali je već njegova udovica i naslednica Saloma Aleksandra bila dovoljno mudra da zatraži izmirenje sa farizejima. Ona je učinila korenit zaokret u unutrašnjoj politici i farizejima pružila široka prava – pre svega na račun sadukeja – tako da su oni postali najuticajnija stranka u državi.

U međuvremenu, inicijativa u borbi za vlast između raznih stranka u Jerusalimu nije više bila isključivo u rukama zainteresovanih. Rimljani su pod Pompejom prodrli u blizinu granica jevrejske države i 64. godine pre n.e. zapečatili sudbinu seleukidske države. Kada su po smrti Salome Aleksandre njeni sinovi Aristobul i Hirkan, kao i farizeji, otpočeli borbu za vlast, upao je Pompej u zemlju i 63. godine pre n.e. osvojio Jerusalim. On je potpuno preuredio jevrejsku državu na taj način što je sve oblasti, izuzev judejskog jezgra, podredio novoosnovanoj rimskoj provinciji Siriji, dok je na čelo preostale države, potčinjene Rimljanima, postavio Hirkana II za prvosveštenika bez kraljevske titule. Time je pala kao žrtva vellešile Rima bezmalo stogodišnja nezavisnost jevrejskog naroda, izvojevana ustankom Makabejaca protiv Seleukida.

IV

Stigli smo do odlučujućeg zaokreta u istoriji jevrejstva. Rimsko carstvo, koje je za vreme prvih Makabejaca još bilo saveznik Jevreja protiv tuđinske vlasti Seleukida, postalo je sada omrznuti nametnuti vlastodržac i za jedan dugi period – sve dok ga ne bude srušilo državno hrišćanstvo – prototip antibožanske moći.

Dolaskom Rimljana makabejsko-hasmonejska dinastija postala je politički beznačajna. Ali, zauzvrat, uspeo je Herod, koji je u nejevrejskoj historiografiji dobio naziv „veliki“, da prigrabi vlast i moć. Po rođenju Idumejac, izdanak plemenskog stabla koje je tek Johanan Hirkan nasilno judaizirao, navukao je na sebe od početka nepoverenje naroda, koje nije mogao stišati ni ženidbom sa hasmonejskom princezom Mirjam, iako je pomoću te ženidbe kovao dalekosežne planove. Kada je 37. godine, uz veliku podršku Rimljana, došao na vlast, bez milosti je ugušivao svaki otpor, pa istupio i protiv ostataka hasmonejske dinastije. Jednog za drugim dao je pogubiti: Matatju Antigona, poslednjeg zakonitog hasmonejskog kralja; Aristobula, brata svoje žene i poslednjeg hasmonejskog prvosveštenika; Hirkana II, sina Aleksandra Janaja, i konačno i svoju ženu Mirjam sa sinovima iz tog braka – Aleksandrom i Aristobulom. Tako je uspeo da učvrsti svoju moć u zemlji. Na spoljnjem planu bio je potpuno zavisian od Rimljana, ali je pod njim jevrejska vazalna država ipak dostigla granice nekada slavnog doba Hasmonejaca. On je vladao kao neki helenistički monarh i doveo helenizaciju Palestine opet do vrhunca. Karakteristična je njegova delatnost u zidanju: građenje potpuno novog hrama koji je predstavljao najcenjeniji graditeljski poduhvat epohe; zatim osnivanje ili obnavljanje brojnih gradova, tvrđava i palata; čuveni su njegov Herodium gde je uredio sebi grobnicu i Masada.

Sud o Herodu je dvojak. Za Jevreje, njegove savremenike, on je pridošlica koji je istrebio „legitimnu“ hasmonejsku dinastiju, a prvosveštenike imenovao i smenjivao po svojoj čući, to je rimski vazal, izdajnik svog naroda. Ironija istorije, po kojoj se sve razvija samo na lošije, učinila je da je njegova omrzuta vladavina dovela do sasvim novog sjaja hasmonejsko kraljevstvo – mađa ono savremenici nije baš tako sjajno izgledalo – a Hasmonejci su ipak bili potomci Makabejaca, makoliko da su se udaljili od prvobitnih ciljeva pokreta i nisu se mnogo razlikovali od Heroda po despotskoj helenističkoj vladavini. Ipak je Herod bio i ostao jedan judaizirani tuđin. Takva ocena nesumnjivo je jednostrana; previda se da je njegova vladavina pružila narodu period relativnog mira. On je zacemento bio rimski vazal, ali je i umeo da svoj osetljivi i složeni odnos prema rimskom gospodaru tako postavi da je mogao sačuvati bar ošatak nacionalnog jevrejskog identiteta - a verovatno je to bio pod Rimljanima i najveći mogući ostatak. Za one koji su hteli sve, ovo je naravno suviše malo, ali dalji tok istorije pokazao je kamo bi vodila politika bezuslovnog „sve ili ništa“. U svakom slučaju, sigurno stoji činjenica da je Herodova vladavina predstavljala poslednji duži period ograničene jevrejske samostalnosti, poslednje – sve do osnivanja države Izrael.

Posle Herodove smrti 4. godine pre n.e. država je podeljena među njegovim sinovima, ali se za kratko vreme raspala. Već 6. godine n.e. potpalo je judejsko jezgro zemlje pod upravu rimskog prokuratora, koji je bio odgovoran upravljajuću provincije Sirije. Taj položaj zemlja je imala do izbivanja prvog velikog jevrejsko-rimskog rata – izuzev kratkog međuvremena vladavine Agripe I.

Posle 6. godine naše ere, najznačajnije obeležje direktne rimske uprave jeste rast revolucionarnih pokreta. Još je Herod vodio s njima borbe, ali je posle njega, pod vlašću prokuratora, razvoj tih pokreta uzimao sve više maha.

Ustanci su poticali pretežno iz siromašnih slojeva naroda, koji su nemilosrdno predati vlasti veleposednika. U njihovom pokretu se jaka socijalna komponenta povezala sa mesijanizmom, stalno prisutnim u jevrejskoj veri – bila je to eksplozivna mešavina koja je postajala naročito opasna kada je narodu popuštalo strpljenje da se nastupanje mesijanskog blaženog doba sačeka u miru i dobrim političkim uslovima. Različite grupe koje su u to vreme nastajale i u kojima su se smenjivali pretendenti za Mesiju, nazivaju se skupno „zeloti“. Svim tim pokretima zajednička je bila težnja za nasilnom promenom postojećih političkih okolnosti, a time su doprineli oružanom sukobu sa Rimljanima.

U sprezi tih društvenih i političkih previranja početkom I veka naše ere javlja se i hrišćanstvo. Da li se i u kojoj meri rano hrišćanstvo može smatrati zelotskim pokretom – ostaje sporno. Nesumnjivo, postoje upadljive zajedničke crte: jako naglašeni socijalni elementi u Isusovim propovedima, nepridržavanje porodičnih veza, zahtevi za bezuslovnim potpunim žrtvovanjem, do mučeništva, jako izraženo skoro očekivanje (tj. neposredno predstojeći spas) u najstarijim redovima evangelinuma, a u mnogim poglavljima i jasno prepoznatljiva odbojnost prema rimskoj vlasti. Na drugoj strani, karakteristična spremnost zelota da pribegnu sili čak i do političkog ubistva sigurno nema veze sa Novim zavetom, kao što se i či-

tava radikalna etika ljubavi Novog zaveta teško može spojiti sa ideologijom zelota. Na razmišljanje navodi i činjenica da se naporedo s odmicanjem od početka hrišćanstva sve više potiskuje u pozadinu i aktivni politički trenutak, tako da pri ocenjivanju istorijskih događaja treba posebno razmatrati sam razvoj u Novom zavetu. U svakom slučaju, rano hrišćanstvo – makako se ocenjivala njegova bliskost sa zelotima – jeste deo *jevrejske* istorije i spada u šaroliku sliku raznih versko-političkih pregrupisavanja jevrejstva početkom naše ere. Nema osnova za neku naročitu ulogu ranog hrišćanstva u istorijskim promenama, koju joj kasniji razvoj hrišćanstva pripisuje iz dogmatsko-teoloških razloga. Takav je postupak problematičan čak i sa teološkog stanovišta, a sasvim sigurno ne odgovara istorijskoj istini.

Nevešta politika prokuratora, uglavnom usmerena na ekonomsku eksploataciju zemlje, stalno je izazivala religioznu osetljivost Jevreja i vodila neminovno zaoštavanju situacije i jačanju uticaja zelota. Stranka farizeja ostala je doduše svojom većinom umerena i težila sporazumevanju s Rimljanima, mada su se i među farizejima obrazovale radikalne grupe koje su se pridružile zelotima. Bez nekog izričitog povoda, nego pre korak po korak ka neizbežnoj eskalaciji, upao je narod u ustanak protiv Rima, koji će ga dovesti do prekida toka istorije jevrejskog naroda, sa najtežim posledicama.

Ustanak je izbio 66. godine naše ere u Jerusalimu i ubrzo je zahvatio celu zemlju. Rimski prokurator se morao povući u Cezareju, a ustanici su uspeali da izvojuju ogromnu pobedu nad vlastodršcem provincije Sirije Cestijusom Galusom, koji je pohitao u pomoć. Posle smrti Cestijusa, rimski imperator Neron poslao je na Palestinu snažnu vojsku pod zapovedništvom Vespazijana, koji je počeo s ugušivanjem ustanka sa severa nadalje. Kada je Neron umro, za cara je 69. godine proglašen Vespazijan. On je zapovedništvo nad rimskim trupama u Palestini predao svom sinu Titu, dok su otpor pružale još neke tvrđave i glavni grad Jerusalim. Tit je opsedao Jerusalim i zauzeo grad u kasno leto 70. godine. Hram, taj vidan centar jevrejske religije, bio je spaljen. Ovaj događaj utisnut u svest jevrejskog naroda narednih stoleća, kao retko koji drugi, opisao je jevrejski istoričar Josif Flavije (Bell. VI, 236 ff):

„Kad su (Rimljani) dognali Jevreje, koji su se povlačili, do zgrade Hrama, dohvati jedan od rimskih vojnika – bez ličije zapovesti i ne misleći na teške posledice svog čina – luč i, podignut na ramena svog druga, ubaci ga kroz zlatan prozor... u unutrašnjost Hrama. Kako su se plamenovi uzdizali, prolomi se... silan jauk Jevreja, koji dotrčaše sa svih strana, bez obzira na opasnost i ne štedeći svoje snage, ne bi li stižali vatru. Jer, pretila je propast onoga što su dole pokušavali sačuvati od najgoreg.“

Josif Flavije tvrdi da je Tit lično pokušao da spreči razaranje Hrama, ali ga njegove trupe nisu slušale. Međutim, ovo njegovo tvrđenje nije sasvim pouzdano, pošto je bio tesno povezan sa imperatorskim domom.

„Nikakva dobronamerna upozorenja, nikakve pretnje nisu mogle zadržati juriš legija, koje je gonio samo njihov bes... Stigavši u blizinu Hrama, ponašali su se legionari kao da ne čuju ni zapovesti svog vojskovođe i vikali su svojoj prethodnici da zapali Hram... Čitave gomile građana, sve sami slabi bespomoćni ljudi, pali su od mača neprijatelja, na mestu gde su se zatekli. Oko oltara bila je masa poginulih, njegovim stepenicama tekla je krv potoci- ma, a potnulo su se kotrljali dole leševi pobijenih kraj oltara.“

Osvajanjem Jerusalima i razaranjem Hrama ugušen je ustanak. Zeloti su pružali još izvesno vreme otpor u teško pristupačnoj tvrđavi Masada, dok i ona 74. godine nije pala.

V

Kraj prvog jevrejsko-rimskog rata izazvao je duboki zastoj ne samo političkog života, nego je istovremeno doveo i do dalekosežnog prekida verskog života jevrejstva. Jevrejski narod, stolećima okupljen u verskom životu oko Hrama kao središta, morao se sada potpuno preorijentisati i prilagoditi životu ne samo bez države, nego i bez Hrama. Mada ne treba precejivati značaj kulta Hrama za jevrejsku veru – jer je taj značaj već bio umanjen pod poslednjim Hasmonejcima, naročito pod Herodom – ipak je razaranje Hrama, pošto se pokazalo konačnim, zahtevalo iznalaženje iz temelja novog smisla, radikalno novi početak. A to je ostvarila grupa umerenog krila farizeja, jedina koja je prilično neoštećena preživela poraz rata i jedina bila u stanju da se sa Rimljanima sporazumeva na dugi rok. Ti umereni farize-

ji ušli su u istoriju kao „rabini“ (prema svojoj tituli „rabi“) i davali pečat liku jevrejstva u narednim stolicima. Oni su u Mišni i Talmudu, glavnim delima rabinske literature, stvorili instrument koji je trebalo da omogući jevrejstvu da preživi.

Posle katastrofe 70. godine, prvi centar rabinskog jevrejstva bio je gradić Javne u priobalnoj udolini južno od današnjeg Tel Aviva. Tu su se okupile nove vođe naroda oko rabi Johana ben Zakaja, koji se – po jednom kazivanju iz Talmuda – spasao krišom iz opsednutog Jerusalima zatvoren u mrtvačkom sanduku, da bi od Tita izmolio dozvolu da se sa svojim sledbenicima nastani u Javneu. Ova priča je svakako legenda, ali ona kazuje kakav je značaj pripisivan početku u Javneu.

Razvoj je s početka tekao relativno mirno. Umereni rabini nisu imali teškoća da posle ratne katastrofe zadrže narod od upuštanja u bilo kakvu političku avanturu. Judeja je postala rimska provincija sa vlastitim poglavarom i stalnom okupacionom vojskom, a Rimljani su veoma sporo dopuštali ponovno uspostavljanje ograničene jevrejske samouprave. Najvažnija politička instanca bio je patrijarh, koji je u odnosu prema rimskoj vlasti vršio dvostruku funkciju – vrhovnog učitelja i sudije u internim međujevrejskim sporovima.

Potpuni mir, naravno, nije dugo trajao. Otpor ovoga puta nije izbio u Palestini, nego je potekao od jevrejske dijasporu u Egiptu, pre svega u gradu Aleksandriji, kao i severnoj Africi i na Kipru. Aleksandrija je bila jedan od jevrejskih centara dijasporu antičkog doba – pored Vavilona, Male Azije i Rima – sa jevrejskom zajednicom velikom po broju i značajnom u kulturi. Razlog „ustanka dijasporu“ u godinama 115-117. naše ere, pored opšte mržnje prema Rimljanima, bila je i sve veća zategnutost između jevrejskog i grčkog stanovništva u velikim gradovima kao što je Aleksandrija. Rimljani su brutalno ugušili i ovaj ustanak i tako učinili kraj kulturnom procvatu jevrejstva dijasporu.

Ne znamo tačno da li su i u kojoj meri nemiri u dijaspori delovali i na Palestinu. Rimljani su verovatno bili predostrožni i povećali broj svojih stalno stacioniranih trupa u Judeji, tako da je moglo doći, ukoliko je uopšte i dolazilo do toga, samo do lokalnih ograničenih ispada, koji su brzo stavljeni pod kontrolu. Ali nije predugo potrajalo – do 132. godine, kada je pod rimskim carem Hadrijanom izbio ustanak i u Judeji, koji je po svome značaju i, pre svega po izazvanim posledicama za palestinske Jevreje, jedva zaostajao za prvim jevrejsko-rimskim ratom.

Kako je mogao da izbiče taj drugi veliki rat protiv Rimljana? Izuzev mogućeg uticaja ustanka dijasporu na Palestinu, ne nalazimo ni na kakav znak o naglom pogoršavanju odnosa prema Rimu – za razliku od okolnosti pred prvi rat. Zabrana obrezivanja, koja se kod mnogih navodi kao neposredan povod za rat, nije dokazana. Međutim, izgleda verovatno da je jedan od uzroka za taj rat bila Hadrijanova namera da razoreni Jerusalim obnovi kao rimsku koloniju sa paganskim hramom. Kao oduševljeni prijatelj Grka, Hadrijan je u čitavom Rimskom carstvu, a pre svega po graničnim provincijama, istupao kao „restitututor“ koji obnavlja ili osniva značajne gradove. Kada je tu svoju politiku počeo da sprovodi i u Palestini, smeo je računati na podršku heleniziranih i asimiliranih krugova jevrejstva, ali je isto tako morao biti siguran da će se sukobiti s ogorčenim otporom pobožnih Jevreja, vernih Tori. Konačno, i ovog puta je konflikt između kulture helenizma i tradicionalnog jevrejskog ustrojstva religije i države bio pravi razlog ustanka protiv Rima – kao što je iz istih razloga izbio i ustanak Makabejaca protiv Antioha IV.

Vođa ustanka bio je Jevrejin po imenu Bar Kosiba, ali su ga njegovi sledbenici prozvali Bar Kohba (Sin zvezda), po biblijskom stihu iz Knjige brojeva (Numeri 24,17): „Izađe zvezda (hebr. kohav) iz Jakova i žezlo se podiže iz Izraela.“ Ovo jasno ukazuje na mesijanski karakter ustanka. Ne znamo da li je Bar Kohba sebe smatrao Mesijom, ali po predanju rabinske literature kao kralja Mesiju pozdravio ga je rabi Akiba, jedan od najuticajnijih rabina epohe.

Tok samog ustanka ostaje nejasan, u tami. Izvesno je da su ustanici u početku postigli veliki uspeh i držali u posedu znatne delove Judeje. Hadrijan je bio primoran da u Palestini koncentriše veliku vojsku i da ugušivanje ustanka poveri svom najboljem generalu do tada, namesniku Britanije. Ustanak je ugušen posle dugog gerilskog rata. Centar otpora, tvrđava na brdu Betar, nekoliko kilometara jugozapadno od Jerusalima, pala je 135. godine,

po jevrejskom predanju istoga datuma kada je u prvom ratu pao Jerusolim i Hram bio spaljen. Ali, posle pada te tvrđave i dalje se ratovalo u teško pristupačnim krajevima judejske pustinje zapadno od Mrtvog mora. Poslednji ustanici su se povukli u pećine po pustinji, gde su ih Rimljani ostavljali da pomru od gladi. Među mnogim nalazima iz tih pećina značajni su originalni pisama na hebrejskom, aramejskom i grčkom jeziku iz prepiske vođe ustanka Bar Kohbe, kao i kosti ustanika pomrlih od gladi i žeđi, koji su tamo stigli ponevši sa sobom ta pisma.

Koliko je teške gubitke taj ustanak naneo i Rimljanima vidi se i po tome što je Hadrijan u svom izveštaju Senatu izostavio frazu „Meni i vojsci je dobro“ i odustao od trijumfalne povorke. Za Jevreje su posledice bile veoma teške. Hadrijan je sada mogao nesmetano da izvodi svoje planove i da na tlu razorenog Jerusolima podiže grad Elia Kapitolina (naziv dat po Jupiteru Kapitolskom i po Hadrijanovom punom imenu Elius Hadrianus (Aelius Hadrianus)). Na mestu razorenog Hrama postavljen je Jupiterov kip, a Jevrejima je pod pretnjom smrtne kazne zabranjen pristup u grad. Istovremeno je Hadrijan objavio nekoliko antijevrejskih dekreta, među kojima i zabranu obrezivanja (koju je kasnije ipak ukinuo). I ekonomske posledice ustanka bile su razorne; Jevrejima su oduzeti zemljišni posedi, a mnoga jevrejska naselja su nestala sa geografske karte. Judeja je okončala svoju ulogu sedišta jevrejskog života, a to središte se pomerilo u Galileju.

Sledio je relativno miran vremenski period, u kojem je jevrejstvo Palestine ograničeno na Galileju opet doživelo ekonomski, a pre svega kulturni procvat. Mesijanski san je bio za dugo vreme ugašen. Umesto na političku delatnost, snage rabina usredsredile su se na veličanstveno literarno delo koje će u toku narodnih stoleća biti temelj duhovnog života jevrejstva. Oko 200. godine je patrijarh Rabi Jehuda redigovao Mišnu, zbirku odluka iz verskog i građanskog prava, a u suštini imponantan prikaz slike sveta kakav je izgledao rabinima posle razorenja Hrama; oko 400. godine nastao je iz toga Talmud, prvo u svom palestinskom izdanju, a potom nekih 200 godina kasnije u izdanju vavilonskog jevrejstva.

VI

Poslednji veliki prelom u istoriji jevrejstva antičkog doba nastao je početkom IV veka kada je Konstantin Veliki primio hrišćanstvo i time započeo proces koji će dovesti do pobeđe hrišćanstva i u Palestini, ne bez štete po jevrejstvo. Duhovna raspra između judaizma i hrišćanstva vođena je neravnopravnim sredstvima i produbljivala se što je više država intervenisala u korist hrišćanstva. Mnogi zakoni su sputavali verski i društveni život Jevreja sve jače, naročito kada je pod Teodosijem I 391/392. godine hrišćanstvo postalo državna religija. Prelaz u jevrejsku veru bio je zabranjen, Jevreji nisu smeli držati hrišćanske robove – što je bilo upereno protiv ekonomske egzistencije Jevreja, pošto su robovi bili neizbežan uslov antičkog privrednog poretka – i nisu smeli graditi nove sinagoge; istovremeno su bili isključeni iz svih javnih službi u državnoj i vojnoj upravi. Omrznuta rimska vladavina izjednačena je sada s pojmom „hrišćanstva“, a rabini primenjuju za jedno i drugo isti simboličan naziv „Edom“. Potčinjavanje Jevreja postajalo je sve jače što se državna vlast tešnje vezivala sa novom religijom, dok to nije bilo uzajamno nerazdvojno jedno od drugog.

Kratak intermeco, kada su Jevreji još jednom osetili veliku nadu, nastao je početkom VII veka, persijskim osvajanjem Palestine. Pod sve jačim pritiskom sve oštrijih rimskih zakona, Jevreji su dočekali Persijance kao oslobodioca od hrišćanskog jarma, a izgleda da su im pružali i vojnu pomoć. Persijanci su prepustili osvojeni Jerusolim 614. godine Jevrejima, koji su uspostavili radikalnu mestjansku upravu. Već tri godine kasnije Persijanci su predali grad hrišćanima i tako učinili kraj političkim ambicijama Jevreja.

Ali, dani hrišćanske vladavine u Palestini bili su izbrojani. Godine 632. otpočela je naježda Arapa, 636. je pala Tiberija, a 638. godine osvojen je Jerusolim. Time je okončana epoha ranog i rabinskog jevrejstva, obeležena sukobima sa Grcima i Rimljanima, a na kraju sa hrišćanstvom. Posle „Edoma“ nastupio je Ismail, kako su govorili stari rabini i nastali su sukobi sa islamom.

